

ЗАХАРОВА Н.В.

(Запорізький нац. ун-т)

БІОВІТАЛЬНА ПРИРОДА ЛЮДИНИ В ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКИХ І НІМЕЦЬКИХ НАРОДНИХ ЗАГАДОК

A folk riddle is viewed as a text that belongs to non-unfolded forms of folklore consciousness' embodiment. The analysis of folk riddles reveals their specific ways and means of conceptualization as well as of linguistic and cultural interpretation of the extralingual reality by Ukrainian and German communities. The article defines one the basic conceptual structures and its linguistic actualization in the textual corpus of Ukrainian and German riddles.

Key words: *folk riddle, linguistic and cultural phenomenon, conceptualization, linguistic actualization.*

Усі природні об'єкти якісно одномірні й належать природній матерії, на якому б рівні (мікросвіту, макросвіту, мегасвіту, неорганічному або органічному, рослинному чи тваринному) вони не вивчалися. Усі соціальні об'єкти якісно двовимірні – вони суспільні за своїм змістом і культурні за формою, тобто за тим, як вони організовані цілеспрямованою людською діяльністю (держава, суд, університет, банк і т.п. форми існування соціальної матерії). Людина ж органічно належить одночасно до трьох світів – *природи, суспільства й культури*, причому їхнє співвідношення та взаємодія не стабільні. Людина є єдиним системним об'єктом, загальні й родові властивості якого такою мірою змінюються на рівні особливого (макрогрупового й мікрогрупового) і на рівні одиничного (особистість як неповторна унікальність), що його пізнання не може абстрагуватися від того, що відбувається з ним на відповідних рівнях.

Наукове і теоретичне пізнання не пристосовані до того, щоб досягнути унікальне, однак це під силу самій людині, бо вона є „мірою всіх речей – існуванню існуючих і неіснуванню неіснуючих” (Протагор), мірилом усього суцього в сукупності всіх проявів її життєдіяльності. Таким чином, антропоцентризм як методологічний принцип дослідження, згідно з яким людина розглядається як центр та найвища мета світобудови, як *res integra* [Бацевич 2007, с. 27], суперконцепт, цілісний феномен [Венгранович 2005, с. 18; Забуранна 1999, с. 54], єдність духу й тіла, внутрішнього та зовнішнього, суб'єкта й об'єкта пізнання, не є новим [див., напр.: Арутюнова 1999; Вежбицкая 2001; Кравченко 2001].

Тому природно, що багатогранність та унікальність людини знайшли втілення в текстах українських і німецьких загадок, у яких найбільш універсальним і постійним є поширений семіотичний принцип метафоризації антропоморфізм (від грец. *anthropos* – людина і *morphe* – вид, форма), що підтверджує тезу про антропоцентризм людського мислення [Молчанова 2002]. Антропоцентризмом пронизані всі асоціації, що ними кодуються в загадках такі денотати, як явища природи, представники тваринного й рослинного світу,

побутові речі, абстрактні поняття тощо), і сама людина є основною темою в переважній більшості текстів українських і німецьких народних загадок.

Характеризуючи біологічну (біовітальну) природу людини, важливо оминати крайнощі у трактуванні значення біологічної детермінанти буття людини. Історія антропологічної думки знає два таких підходи: 1) *абсолютизацію* ролі біологічної детермінанти й усіх її аспектів, що стирає якісні відмінності людини від тварини (позитивістські, расистські теорії), і 2) її повне *ігнорування* внаслідок абсолютизації значення соціальних і культурних детермінант. Тільки сучасні наукові дані, відкриття теорії систем, кібернетики, синергетики, генетики й фізіології мозку дозволяють перебороти обидві крайності завдяки виявленню взаємодії біофізіологічної й соціокультурної детермінант у діяльності людської психіки.

Людина, її фізична природа (будова тіла, буття і смертність), трудова діяльність, матеріальне, духовне й суспільне життя завжди були й залишаються об'єктами всебічного осмислення й переосмислення в культурі через мовні одиниці, створюючи систему кодів – антропного, соматичного, зооморфного, артефактного тощо. Гіперконцепт ЛЮДИНА є найбільш продуктивним, він імпліцитно або експліцитно присутній у тексті кожної загадки. Про це свідчить і той факт, що цей макроконцепт став предметом загадування в переважній більшості загадок – 1998 українських і 1819 німецьких, що становить 60,55 % і 55,12% від загальної кількості досліджених одиниць. Загадки про біологічну природу людини та її матеріальне життя складають 50,75% і 51,07% від загальної кількості загадок про людину, що становить 30,73% і 28,15% від сумарної кількості проаналізованих текстів.

Зазвичай осмислення людиною самої себе відбувається через інші предмети, як, наприклад, у загадці укр. *Стоять вила, а на вилах жлукто, а на жлукті горщечок, а в горщечку дві бараболі, а на горщечку густий ліс* /людина/, де вила – це ноги, жлукто – тіло, горщечок – голова, бараболі – очі, ліс – волосся людини. У інших варіантах загадок про людину ноги образно називають "стоячками", "розсохами", "патичками", тіло – "барилом", "бочкою", "коробом", "діжею", "мішком"; олову – "цокотухою", "кивалом", "клубком", "млинком", "лійкою", "кавуном", "камінцем", "махалами", "макітрою"; рот – "зівалами", "хапуном" "їдуном"; язик – "лепетухою"; очі – "моргалами", "дзеркалами", "зіркачами", "видунами", "блибунами", "кліпуном"; ніс – "горою", "шмаркалами", "сапуном" або "сопуном", волосся – "ліском", "травною" або "єллю" тощо.

У наступній українській загадці людину називають дубом, тобто використовують не метафоричний перенос типу *предмети домашнього вжитку* —> *частини тіла людини / людина*, як у попередніх загадках, а *рослина* —> *людина* – *Стоїть дуб, на дубі гай, під гаєм моргай, під моргаєм кліпун, під кліпуном дивун, під дивуном сопун, під сопуном хапун, під хапуном трясун* /людина/. Як уже зазначалося в попередньому підрозділі, дуб споконвіку був символом міцності, твердості та тривкості, а в уявленнях індоєвропейців є ще й символом світової осі, безсмертя. Порівнюючи людину з дубом, народ наголошує на силі й важливості її існування для Всесвіту.

Розглянемо наступні німецькі загадки про людину: 1) *Es sind zwei Stützen, darauf liegt ein Fäßchen, daran sind zwei Handhaben, auf den Fäßchen eine Klappermühle, darauf zwei Rauchlöcher, darauf zwei Lichter, darauf ist ein Wald, darin läuft jung und alt /der Mensch/*; 2) *Zwei Pfosten, auf den Pfosten ein Ledersack, auf dem Sack ein Block, auf dem Block zwei Stangen, auf den Stangen eine Mühle von Knochen, über der Mühle zwei fließende Bäche, auf den Bächen zwei Glasfenster, auf den Fenstern ein hoher Berg, auf dem Berge ein großer Wald, in dem Walde viele ausländische Schafe /der Mensch/*; 3) *Auf dem Markt stehn zwei Pfähle, auf den Pfählen liegt eine Tonne, auf Tonne sitzt eine Trichter, auf dem Trichter ist eine Kugel, auf der Kugel wächst ein Busch, in dem Busch sind kleine Tiere /der Menschenkörper=Mensch/*; 4) *Neun Monate war es im Gefängnis, zwölf Wochen war es eingepackt, am Morgen vierfüßig, am Mittag zweifüßig, am Abend dreifüßig /der Mensch/*.

Перші три загадки про людину дуже схожі на українські, побудовані на основі метафоричного переносу типу предмети домашнього вжитку — >частини тіла людини / людина. Відрізняється від них остання загадка, в перекладі — *Дев'ять місяців воно було у пастці, дванадцять тижнів було запаковане, вранці — на чотирьох ногах, в обід — на двох, а ввечері — на трьох /людина/*. У цій загадці людину зображено протягом усього її життя. Разом із загадками про біологічну природу людини подаються й відомості щодо загадок про її матеріальне життя. Це пояснюється зумовленістю відповідних потреб (у житлі, їжі, одязі та предметах домашнього вжитку) саме біологічними потребами людини як живої істоти.

Частка загадок про біологічну природу людини становить лише 8,16% (163 од.) українських і 16,49% (300 од.) німецьких загадок, що в цілому становить 4,94% і 9,09% від загальної кількості проаналізованих народних загадок. Здебільшого предметом загадування стають частини тіла й органи людини. Загадок, у яких ідеться про зовнішність людини, досить багато в обох мовах, їх частка становить 79,14% (129 од.) і 86,3% (259 од.) відповідно, тоді як визначення сутності людини містять лише у 10,43% (17 од.) і 4% (12 од.) українських і німецьких народних загадок, причому здебільшого це загадки про життя і смерть, тоді як назви захворювань і темних сил не стали предметом загадування, бо навіть у повсякденному житті становили слова-табу, вживання яких було під суворою заборонаю.

Серед частин тіла доволі часто, особливо в німецьких загадках, загадується **язик**, який відтворюється в метафоризованих образах качки або собаки, наприклад, укр. *Посеред річки качка плаває весь день /язик/*; нім. *In einem Fleischhaus sitzt ein gar böser Hund /die Zunge/*; колоди — укр. *Лежить колода серед болота, не гниє і не ржавіє* чи дошки — укр. *Дошка на воді, а ніде не погине*. Увага звертається й на його зв'язок з іншими мовними органами, насамперед ротом — укр. *Завжди в роті, а не проковтнеш /язик/*; нім. *Liegt stets im Wasser und fault doch nimmer /die Zunge im Munde/*. Сам **пот** зображено в загадках як хвіртку, млин, темну в'язницю або хату, сарай чи хлів — укр. *Фіртка без брами, вікна без шибок /пот, очі/*; нім. *Sagt mir, Kinder, ob ihr wißt, welch's die kleinste Mühle ist? /der Mundi/* тощо.

У загадках підкреслюється роль язика в процесі комунікації, наприклад, укр. *Крутиться-вертиться, а в ополонку не впаде; щоб його не було – не зміг би нічого сказати*; укр. *Шотовило-мотовило понід небеса ходило, по-турецьки заводило*. Називають язик і "талатайком", "лепетайлом", "теретуком", "калатайлом", "тарарамом" тощо. У німецьких народних загадках язик дістає назви "батька думок": *Der Gedanken Vater liegt in einer Pfütze. Was ist das? /die Zunge/* і священика: нім. *Ich bin ein Kloster mit lauter Paters, alle von einer Farbe, und der Prior steckt außerhalb /Mund mit Zähnen und Zunge/*, хоч остання народна загадка й запозичена з італійської мови.

Досить часто предметом загадування стають одразу кілька частин тіла, особливо якщо це стосується обличчя людини, як-от: укр. *Був собі гай, за гаєм моргай, за моргаєм глядай, за глядаєм сапай, за сапаєм хапай, за хапаєм тримай, за тримаєм бовтай, за бовтаєм ковтай* /брови, повіки, очі, ніс, рот, зуби, язик/ і нім. *Über dem Teich zwei Quellen, über den Quellen zwei Leuchter, über den Leuchtern junge Pappeln, über den Pappeln ein Hügel, über dem Hügel ein Wäldchen und im Wäldchen Ferkelchen* /Mund, Nase, Augen mit Augenbrauen, die Stirn, das Haar und die Läuse im Haar/, де загадуються разом майже все обличчя.

При описі **голови** використовуються й неочікувані образи: укр. *Що то за комора, в яку все вміщується?* /голова/, нім. *Ein derber, runder Knäuel, sieben Löcher darin* /der Kopf/, де голова – це круглий клубок, що має сім дірочок. **Волосся** досить часто загадується разом із частинами людського обличчя, але іноді йому присвячено й окремі загадки – укр. *Носити легко, а рахувати важко* /волосся/ і нім. *Tragen kann man es, auszählen kann man es nicht* /das Kopfhhaar/. У німецьких загадках зазначено, що воно буває різного кольору: нім. *Was ist braun, rot, gelb oder schwarz und wird doch von sich weiß?* /das Haar/, що його можна прикрашати, робити зачіски – нім. *Was wird gemacht, geschmückt und nach hinten geworfen?* /das hintere Kopfhhaar/ і що воно є не тільки на голові.

Предметом загадування також стають материнські **груди**, порівн: укр. *Маленьке, кругленьке, на столі не бувало, а весь мир згодувало* /груди/ і нім. *Es ist fein und wohl bereit, speist die ganze Christenheit, wird weder gebraten noch gesotten, doch stündlich zur Speise angeboten* /die Mutterbrust/.

Серце – єдиний внутрішній орган, що зображується в загадках обох мов. Частково це можна пояснити тим фактом, що серце завжди викликало у людини неабиякий інтерес і надіялося магичною силою. Однак у загадках серце зображено досить прозаїчно, наприклад, укр. *Що воно за штука, що день і ніч стука?* /серце/, нім. *Es läuft und läuft und läuft nicht weg, es sehnt sich nach Sonnenschein und sieht ihn doch nie* /das Herz/ тощо.

При загадуванні інших органів і частин тіла актуалізується їх призначення, особливо це стосується німецьких загадок, тоді як українські часто побудовані на метафоричному переносі за зовнішньою подібністю. Так, наприклад, **вуха** можуть бути метафорично зображені і як "лисенята" – укр. *Двоє лисенят завжди поруч сидять* /вуха/, і як "рівенька дощечка" – укр. *Рівенька дощечка, з країв обшивочка, всередині дірочка* /вухо/. Головне, що вони здатні все чути – нім. *Wer hört alles und sagt nichts?* /die Ohren/, нім. *Alles hört es fort und fort und sagt nicht ein einziges Wort. Sag mir, wer ist so verschwieg?* /die Ohren/.

На особливу увагу заслуговують загадки про органи зору – *очі*, адже саме зорове сприйняття відіграє головну роль при сприйнятті світу й у всій практичній діяльності людини. Він є настільки важливим, що мову, інтелект і менталітет будь-якої людини можна назвати "орієнтованими на наочність", "visually oriented", "перцептивно мотивованими". Зір – головний орієнтир людини у світі, а зорова інформація – головна з усіх її видів, бо миттєво обробляється на підсвідомому рівні, і людина сприймає предмет об'ємно, цілісно й багатоаспектно, одночасно в усіх його зовнішніх вимірах і відношеннях: форму, розміри, колір, фактуру, масу, положення, устрій, найближчі предмети та їх взаємозв'язок.

Усе це знаходить втілення в загадках про очі, які стають предметом загадування десь у третині загадок тематичної групи "Зовнішність". Цей референт знаходить відображення в різних формах, таким чином, зашифрований денотат знаходить вияв у численних метафоризованих образах, як-от: укр. *Під горою в черепочку дзікузійові яйця* /очі/; нім. *Was ist rascher als die Vögel, rascher als der Wind, rascher als der Blitz?* /das Auge/; укр. *Що в свімі найзасдрісніше?* /очі/; нім. *Es gibt ein Ding nicht größer als ein Pflaume, das führt den König von Satdt zu Stadt* /sein Auge/; укр. *Кругленьке, горбатеньке, коло нього мохнатеньке; як приїде біда, то тече вода* /очі/; нім. *Oben Haar und unten Haar und der Vorwitzige in der Mitte* /das Auge/; укр. *Два чорних камінця, куди не кину — скрізь докину* /очі/; нім. *Zwei sind's, die beieinanderstehn und alles gut und deutlich sehn. Nur eines sieht das andere nicht, sogar beim hellsten Sonnenlicht* /die Augen/ тощо.

У загадках ситуація зорового сприйняття не зводиться тільки до поняття "бачити", а охоплює надзвичайно велику сферу різних фізичних явищ: колір, забарвлення, розміри, форми, кількість, простір, відстань, перспективу, положення спостерігача, стан середовища, через яке сприймається предмет, і наявність перешкод, а також ідентифікацію, порівняння й розрізнення самих фізичних предметів, дій і явищ. Завдяки цим недискурсивним знанням людина володіє орієнтацією, координацією, вільно пересувається, діє, оцінює свої сили в певній обстановці. Зір є не тільки головним джерелом інформації, а ще й найбільш надійним способом її верифікації, завдяки чому "принцип наочності" є головним у всіх видах діяльності. Внаслідок дії цього семантичного механізму мова розвиває додаткові, переносні, метафоричні й метонімічні значення, формує стійкі, зв'язані, ідіоматичні та фразеологічні вислови і звороти, накладає певні обмеження на лексичну та граматичну сполучуваність.

Таким чином, навколишній світ символізується, "аксіологізується" і "психологізується", а внутрішній світ "параметризується" й об'єктивується. Мова стає втіленням практичного досвіду людини, відображає національну специфіку уявлень про світ і в такий спосіб відбиває їх культурну своєрідність – у вигляді мовної картини світу. Таким чином, уявлення про людину дозволяють інтерпретувати поняття "хаос-порядок", "верх-низ", "правий-лівий" тощо, тобто презентують антропоцентризм, антропоморфізм і антропометризм мови й культури.

Гіперконцепт ЛЮДИНА – не тільки найпродуктивніший донор для метафоричних перенесень у переважній більшості текстів українських і німецьких народних загадок, а й основна тема антиципації, що втілюється у 60,55% (1998 од.) українських і 55,12% (1819 од.) німецьких текстів. На спадних рівнях абстракції цей гіперконцепт варифікується через гіпонімічні репрезентанти антропоморфного, біосоціального й етноспецифічного порядку, відображаючи своєрідні фрагменти національно-мовних картин світу і етнокультурні властивості асоціативного мислення обох народів.

Запропонований підхід, спрямоване на комплексне виявлення засобів мовної концептуалізації світу українською й німецькою лінгвокультурними спільнотами та зіставлення принципів відображення базових концептуальних структур за допомогою мовних і мовленнєвих засобів, не є вичерпаним. Він також може бути використаний для виявлення шляхом системного аналізу внутрішніх механізмів та позамовних чинників, які скеровують процес формування та активізації конотативних компонентів значень лексичних корелятивів у різних мовах, особливостей вербалізації окремих концептів-міфологем, що зумовлюють формування специфічного семантичного простору та мають відмінні лексико-семантичні поля вираження.

Література

- Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 896 с. Бацевич Ф.С. Мова в деяких концепціях "людини цілісної": теоантропокосмізм і нагуалізм // Нова філологія : зб. наук. праць. – Запоріжжя : ЗНУ, 2007. – №27 – С. 26–31. Вежбицкая А.Н. Понимание культуры через посредство ключевых слов: [пер. с англ. А.Д. Шмелёв]. – М. : Языки славян. культуры, 2001. – С. 161–165. Венгранович М.А. Фольклорный текст: проблемы обусловленности лингвостилевой специфики // Вестник МГУ. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2005. – №2. – С. 18–32. Забуранна О.В. Розмежування антропоцентризму в сфері дії людського фактора // Семантика, синтактика, прагматика мовленнєвої діяльності : матеріали Всеукр. наук. конф. / за ред. Ф.С. Бацевича і Р.С. Помірка. – Львів: Літопис, 1999. – С. 53–57. Кравченко А.В. Культурология. – М. : Академический проект, 2001. – 496с. Молчанова Г.Г. Некоторые языковые механизмы вариативной интерпретации действительности (эволюция метафоры – метафора эволюции?) // Вестник МГУ. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2002. – №2. – С. 7–12.